

Değerler Nasıl Oluşur?²⁶

Prof. Dr. Hakan POYRAZ*

Sakarya Üniversitesi,

Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü Başkanlığı, 54187 Esentepe / Adapazarı / Türkiye

Özet

Değer eylemle ortaya çıkmakta ve eylemin sonucunda bir değer yargısı belirlemektedir. Değer, hem eylemi gerçekleştirenle hem eylemle gerçekleşenle hem de eylemi değerlendirenle bağlantılı olarak varlık kazanır. Hangi çağda ve hangi kültür çevresinde yaşarsa yaşasın, insan kendini değerler dünyası içinde inşa eder. Kültür olgusu da onun bir başarısıdır ve doğaya kattığı maddi-manevi her türlü ürün de bu başarının sonucudur. İnsan; kendiyile ve kendi dışıyla sürekli etkileşimde bulunan varlıktır. Bu ilişki iki dünya arasında sürgit devam eder: Yaratılmış nesnel dünya ve nesne dünyasından yarattığı kültür dünyası... İnsan bu iki dünyanın hem nesnesi hem de öznesidir ve “Ben bilinci her türlü değer vermenin öznedeki temelidir”. Onun meydana getirdiği düşünce ürünleriyle maddi ürünler (silahlar, eşyalar, araçlar inançlar, fikirler, kanaatler) yan yana, iç içe bulunmakta, zaman zaman birbirlerine tesir ve nüfuz etmektedirler. İşte bu sebeple, hangi çağda olursa olsun, her kültür çevresinde

26 . *Uluslararası Değerler Eğitimi Sempozyumu*'nda sunulan “Değerlerin Kuruluşu ve Yapısı” adlı bildiridir (Değerler Eğitimi Merkezi, 26-28 Kasım 2004 İstanbul). Teknik, sanat ve bilgi değerleri.

* Tel: +90 264 295 61 62 E-posta: hpoyraz@sakarya.edu.tr

© 2011 Kalem Eğitim ve Sağlık Hizmetleri A.Ş. Bütün Hakları Saklıdır ISSN: 2146 - 5606

birtakım değerlerle karşılaşırız. Bu değerler, yapıcı içkin ve aşkın değerler olarak kurulabilir. Değerlerden bir kısmı, değer vermenin öznesi durumundaki bilincin eşya ile ilişkisinden doğan değerlerdir (teknik değerler). Bir kısmı, iç ve dış duygularımızla kavradığımız şeylerle ilgili olarak ortaya çıkan sanat değerleridir ve yine bir kısmı temelini doğrudan doğruya şuurun verilerine dayalı düşünce (bilgi) değerleridir. Değerin objektifleşmesi, başka kişilere doğru açılmakla mümkündür. Etkileşime dayalı bu açılmadan doğan değerler, kişinin başka kişilerle kurduğu ilişkilerden doğduğu için, aşkın değerdir ve bu değerleri bilgidен çok inanma üzerine kurarız. Bu değerler ise, ahlak ve dindir.

Anahtar Kelimeler: Değer; Değer yargısı; Aşkın değer; İçkin değer; Norm; Eylem.

How Values Emerge?

Abstract

Value appears through true action and a value judgment emerges as a result of the action. Value comes into being in connection with the doer of the action, the realized by the action and the evaluator. Apart from the epoch or the cultural cycle that he lives in, human being constitutes himself in the world of values. The fact of “culture” is his success and any products –materialistic or spiritual- he adds to the nature are the results of this success. He constantly is in interaction with himself and the others. This interaction continues between these two worlds forever: Created objective world and the world of culture created from the world of objects. Human being is both the subject and the object of this world and “the conscious of I, is the basis of any sort of appreciation in the subject”. Products of thought and materialistic products (guns, goods, tools, beliefs, ideas and opinions) created by him are integrated and sometimes influence each other. That is why we encounter some values in all cultures in any era. These values can be established structurally immanent and transcendent. Some of the values are the ones that emerge from the conscious -as a subject of evaluation- in relation with goods (technical values). Some of them are artistic values that emerge from things we comprehend through our internal and external feelings and the others are values of thought (knowledge) directly based on data of conscious. Objectivation of value is possible only through the relations

conducted with other people. Values based on these relations are transcendent since they are generated from the interaction. In short, these values are established on believing instead of knowledge. Transcendent values are moral and religion.

Keywords: Value; Value judgments; Immanent values; Transcendent values; Norms; Actions; Arts and knowledge values.

Giriş

Değerler, nasıl yaşayacağımıza işaret eden anlam haritalarımız; eylemlerimiz için ufuk noktasıdır. Belki de bunun için değerleri olgu nesnelere imiş gibi değer ölçekleri içinde tanımlamaya çalışmak, yaklaştıkça ufka ulaşacağını zannetmeye benzer.

Değerlerin tanımlanabilir nesnel içerikleri yoktur. Bu, dilin değerler alanına, olgulara değdiği gibi değmediği anlamına gelir. Çünkü değere ilişkin problemler, “dilbilimsel çözümlenmelerle, yahut deyimlerin günlük kullanışlarının açıklanmasıyla ortadan kaldırılamazlar. Bu türlü lengüistik çabalar, olsa olsa, işimiz için gereken araçları sağlayabilirler; birtakım karışıklıkların ortadan kaldırılması için yardımları dokunabilir; ama insanın, onun biricik varoluş biçiminin daha iyi anlaşılmasına yardım etmezler.” (Werkmaister, 1959, s.3).

Bir grup felsefeciye göre, dil yine değerler alanına değmiyor. Çünkü olgu ve değer arasında bir geçişsizlik var olduğu ileri sürülüyor. Buna göre değerler, dil aracılığıyla resmedilemezler. Onlar gözlem ve deney yoluyla elde edilmiş olgusal bir içeriğe sahip değildirler. Değerler olanın değil, olması gerekenin alanındadır ve bu yüzden dil, değerler üzerine konuşmaya salahiyyetli değildir: Dil, değerler üzerine konuşamaz. Değer, olgusal dünyanın bir parçası olmadığı için ahlakın ve estetiğin yargıları, dilin sahici kullanımları değildir (Wittgenstein, 1922, s.6-41; Poyraz, 1995, s.56).

Bu görüşe göre değerler, gözlem yoluyla elde edilmiş olgusal bir içeriğe sahip olmadıklarından, bilginin sınırları dışında tutulmalıdır. Bu, tam da *olgu-değer problemi* (is-ought question) hakkında non-cognitivist (bilişselci olmayan) etik yaklaşımın değer anlayışa denk gelmektedir. (Hudson, 1969, 1970; Montefiore, 1971) Bilim üreten çevrelerde bir dönem oldukça etkili olmuş ve hâlen geçerliliğini koruyan bu görüşe göre, bir şey eğer bilim olacaksa değerlerden arındırılmış olmalıdır. Değerlerden arındırılmış bir sosyal bilim kurma ülküsü, buna bir örnektir; bir bilim adamı olarak sosyolog, toplumdaki yaygın değerleri tespit edebilir; bir psikolog, bireydeki ahlâki gelişimi ve bu gelişimi etkileyen faktörleri inceleyebilir. Söz gelimi, X topluluğunda yabancı konuklara karşı özel bir hürmetin var olduğunu (is) tespit eden sosyal bilimci, bunun olması veya olmaması (ought) gerektiği konusunda da bir hüküm bildiremez. Bildirse de, bu subjektif bir yargı olup bilimsel bir değer taşımayacaktır. Bu manada bilimin değer alanında söyleyebileceği tespitten başka bir şey değildir.

Non-cognitivistler burada dilin değerleri konu edinme biçimiyle olguları konu edinme biçiminin farklı olduğunu söylemektedirler. Böylece dilin değerleri nesne edinmesinin sorunlu olduğu ifade edilmektedir. Biz ise değer konusundaki bu yaklaşımın hatalı olduğunu düşünüyoruz ve şimdi de bu iddianın doğruluğunu tartışacağız.

Eğer zihnin bilme formlarından bağımsız saf olgular mevcut olsaydı, olgu ve değer ayrımı da bu kadar rahat bir şekilde yapılabilir; değerleri, onlar hakkında verdiğimiz yargılarla sınırlar, bu yargılar çerçevesi içinde de değerlerin yapısını çözümleyebilirdik. Her ne kadar değere ilişkin yargılarla olgu yargıları arasında bir farklılık varsa da, bu fark, her iki yargı türünün nesnelere birbirinden farklı olmasından kaynaklanır. Bilgiye ilişkin yargılarda aradığımız *nesnesine uygunluğu*, değer yargılarında aramayız. Değerlendirme, bilgiyi uygun yerde kullanmayı sağlar. Zaten

olgu dediğimiz zaman, zihnin bilme süreçlerinden geçmemiş bir şey akla gelmez. Dolayısıyla olguya ilişkin yargılarımızda da seçme, beğenme, reddetme gibi değer verme edimleri bulunmaktadır.

“...İlkel insan diyelim ki bir tür taş seçti. Bir taş ağaç dalını kesmeye uygun da öteki değil; işte bu uygun ya da uygun değil olgusu, organik doğada rastlanmayan ve tümüyle yeni bir soruyu karşısına dikiyor insanın. ... İnorganik doğa açısından hiçbir anlamı yoktur bunun; oysa çalışmanın en basit biçiminde bile, yararlı ya da yararsız, [amaca] uygun ya da uygun değil sorunu daha baştan bir değer kavramı içermektedir. . .” (Lukács’tan akt. Nalbantoğlu, 2002, s.176).

Biz burada, eylemlerimizi yöneten “değerler”in nasıl oluştuğu ve onlar hakkındaki yargılarımızı nasıl kurduğumuz sorusunu, olgu-değer ikiliği dışında kalarak; “Değer nedir?” sorusundan ziyade “Değerler nasıl meydana gelir?”in cevabını vermeye çalışacağız. Doğrusu, değer hakkında bir tanımda bulunmadan önce, değerlerin nasıl oluştuğuna bakarak, değer ne olduğunu anlamakla ilgileniyoruz. Değer, bağlantılı olduğu eylemin sonucunda ortaya çıkar. O hâlde değerleri anlamak için insanın varoluş biçimini anlamak gerekiyor. Zira değerlerin yapısı ve kuruluşu, onu oluşturan ve bu yapıyı değerlendiren insanın, daha önce de Aristoteles’in bahsettiği, şu üç etkinliğini anlamaktan geçer: Teoria, praxis ve poesis. . . Bilgi, ahlak ve sanat. . .

Değer oluşturmak, insana özgü bu üç etkinlikle alakalıdır. Bu üç insani etkinliği birbirlerine indirgeyemeyiz; bilgi sanata, sanat ahlaka ve ahlak bilgiye özdeş değildir. Ama her birinin yapısında, diğerleri farklı etki ve oranlarda da olsa rol oynar. Değer, her birinde, niyet aşamasında ve sonuç aşamasında eylemle birlikte ortaya çıkar: Bilgiye ilişkin değerler, ahlaka ilişkin değerler ve sanata ilişkin değerler olarak.

Bilme bir eylemdir ve bilme eylemiyle bilgi yaratılır. Sıklıkla tekrar edildiği üzere bilgi öznenin nesneyle kurduğu bir tür ilişki olarak tanımla-

nır. Bilen ve bilinen arasında bir kurma ilişkisi olmazsa da bilgi meydana gelmez. Bu ilişki nesneyi epistemik olarak tüketemese de, belirli oranlarda kavrar. Böylece bilgi nesnenin zihinde önceden mevcut olmayan bir kavranışı olarak yaratılmasıdır.

Kökünde ve kuruluşunda değer sözcüğü bulunan bütün sözcükler ve gerekse “değer” diye yorumlanan her türlü kavram, eylem olmadan tasarlanamaz. Değer, hem eylemi gerçekleştirenle, hem eylemle gerçekleşenle, hem de eylemin gerçekleştiği ortamda meydana çıkar.

a. Değer, değer verme eylemini gerçekleştirenle ortaya çıkar:

Nesnenin, bizim ona atfettiğimizin dışında kendinde değeri yoktur. Burada değer, ister bilgi, ister teknik, isterse sanat değerleri olsun, onu meydana getiren, “kişi”den bağımsız olarak ele alınamaz. Bir değer atfedici var olduğu için değer vardır. Değerlerin nesnelliği fiziksel varlıkların nesnelliğinden farklıdır. Değerler başkalarına açıldıkça nesnelleşir. Çünkü kişi kendi yarattığı değerleri mutlaklaştırılmaz. Değer relativizmi, bireyin kendi yarattığı değerleri mutlaklaştırmasıyla ortaya çıkar. Değer atfettiği ve hatta onu yarattığı için, insan değerlidir. O, kendini gerçekleştirmekle insanlık denen değeri yaratmaktadır. Kendini gerçekleştirme olumlu bir etkinliktir ve bu etkinliğin esası, kişiyi onu o kişi yapan özelliklerin ortaya konmasıdır. Kendini gerçekleştirmenin olumlu bir değer olması, kişinin diğerlerine açık olmasından kaynaklanır. Böylece değerleri erdem hâline dönüştürmekle, insanlık değerini oluştururuz.

b. Değer, eylemle gerçekleştirenle ortaya çıkar:

Eylem, değerli olanın içindedir, kendisindedir, değere ilişkindir; değer, eylemin kararlar, sallantılar, seçmeler, girişimler ve çabalarla birlikte bir özeti, bir tortusu durumundadır (Uygur, 1975, s.115-6). Yargılarımız da eylemin değerine ilişkindir. Kısacası, değer eylemle ortaya çıkmakta ve eylemin sonucunda, eylem hakkında ya da sonuç hakkında bir değer

yargısı belirtilmektedir. Değere ilişkin dil, en uygun eylem diline çevrilerek anlaşılır (a.g.e, s. 116). “X iyidir” şeklindeki bir değer yargısı, “X tasvip edilendir” veya “X’i yapmalısın” anlamına; “X kötüdür” demek ise “X tasvip edilmeyendir” veya “X’i yapmamalısın” anlamına gelir (Stevenson, 1944, s.21; Poyraz, 1995).

Onlar ancak eylemle ortaya çıkarlar. Adalet, dostluk ve dürüstlük gibi değerler, bu değerleri kendinde taşıyan, kendinde gerçekleştiren adil, dost ve dürüst “kişi”ler sayesinde var olur. Negatif yönden bakıldığında da, haksızlık ile karşı karşıya kaldığımızda ‘hak’ kavramı ile yüzleşiriz. Haksızlık da bir haksızda ortaya çıkan negatif bir değerdir. İyi-kötü, güzel-çirkin, haklı-haksız gibi zıtlık bildiren kavramlarla dile getirilen durumlar, kendi başına var değerlerdir. Bir Neşet Ertaş türküsünde denildiği gibi: “Eğer haksız yoksa, haksızlık da yoktur”.

c. Değerlerin gerçekleştiği ortam, kültür dünyasıdır:

Değer kavramı, değerlendirmeler yapandan bağımsız bir ide olarak düşünülemez. Hangi çağda ve hangi kültür çevresinde yaşarsa yaşasın, insan kendini değerler dünyası içinde inşa eder. Değerlerle ördüğümüz bir dünyada yaşıyoruz.

“İnsanlık” denince akla, zeki bir memeli türünden çok, bu kavramın değer boyutu gelmektedir. İnsan kavramını kendi bütünlüğü içinde düşündüğümüzde, bizler insan olarak, eylemlerimizi yöneten değerlerle örülmüş bir atmosferde nefes alıp vermekteyiz. Şurası muhakkak ki, değerler dünyasındaki değişme, teneffüs edilen atmosferin değil, bu atmosfer içindeki unsurların değişmesidir. Bu manada değer yargılarının değiştiğini ama değerlerin değişmediğini söyleyebiliriz. “Namus cinayeti işlemek iyidir.” yargısı, “Namus cinayeti işlemek kötüdür.” yargısına dönüşebilir. Fakat “iyi” ve “kötü” bir değer olarak sabit kalırlar.

İnsan bu dünyanın edilgen bir parçası değildir. Kültür dediğimiz olgu,

onun bir başarısıdır ve doğaya kattığı maddi-manevi her türlü ürün de, bu başarının sonucudur. İnsan; kendiyle ve kendi dışıyla sürekli etkileşimde bulunan varlıktır. Bu ilişki iki dünya arasında sürgit devam eder: Yarattı-mış nesnel dünya ve nesne dünyasından yarattığı kültür dünyası... İnsan bu iki dünyanın hem nesnesi hem de öznesidir. Onun meydana getirdiği düşünce ürünleriyle maddi ürünler (silahlar, eşyalar, araçlar inançlar, fikirler, kanaatler) yan yana, iç içe bulunmakta, zaman zaman birbirlerine tesir ve nüfuz etmektedirler.

Hangi çağda olursa olsun, her kültür çevresinde birtakım değerlerle karşılaşırız. Bu değerler *ıçkin*, *aşkın* ve *normatif değerler* olarak üçe ayrılmaktadır (Ülken, 1965, s.6).

“Ben bilinci, her türlü değer vermenin öznedeki temelidir (Soykan, 2002, s.109). İçkin değerlerin bir kısmı, değer vermenin öznesi durumundaki bilincin eşya ile ilişkisinden doğan değerlerdir (teknik değerler). Bir kısmı, duyguya ve duyuşa bağlı kavradığımız şeylerle ilgili olarak ortaya çıkan sanat değerleridir ve yine bir kısmı temelini doğrudan doğruya şuurun verilerinde bulan düşünce (bilgi) değerleridir. İçkin değerler, kavramlar, duygular ve eşya ile münasebetten doğan ve bilinçle çevrelenen, “inanma”dan daha çok “bilme”nin hâkim olduğu bu değerlerdir.

İçkin değerler, süjenin kendi dışındaki dünyadan oluşturduğu değerler iken aşkın değerler kişiler arası ilişkilerden meydana gelirler. Bireyin sosyal çevresiyle etkileşmesinden doğan değerler, kişiler arası değerlerdir; bilgiden çok, inanma üzerine kuruludur. Bu değerler, ahlak ve dindir.

Üçüncü kısım değerler, kişilerden doğan sözler, şeyler ve eylemlerin birbirleriyle değişiminden doğan değerlerdir ki, eylem eylem ile karşılaştırılınca ölçü hukuk olur, söz sözle değiştirilince ölçü dil olur, eşya eşya ile değiştirilince ölçü iktisat olur. Bu değerler de *normatif* değerlerdir (Ülken, *age*, aynı yer).

İçkin değerler, eşya ile münasebetimizden doğan değerlerdir. Teknik dediğimiz değerde, doğanın bir parçası, ihtiyaç ve ilgilerimiz doğrultusunda bizim tarafımızdan bizim verdiğimiz biçimle yeniden oluşturulmaktadır. Bu tanıma uygun basit bir örnek olarak meyve toplamak için ağaca çıkan bir insanın ağaca tırmanıp, en kısa zamanda en olgun meyveyi koparıp en kısa sürede ve en az gayretle aşağı inmesi gösterilebilir (Ellul, 1964, s.20).

Sanat değerleri ise daha çok duyularla ve duyma biçimimizle ilgilidir. Gerek şeyler ve gerekse iç ve dış duyuların kavradığı nitelikler hâlinde, değerde temeli doğrudan doğruya bilincin verileri teşkil etmektedir. Bir adım daha atacak olursak, onlardan kavramları ve fikirleri meydana getirmekteyiz. Değerlendirme, bu manada buradan elde ettiğimiz verileri zihnin bölümlerine yerleştirmektir. Böylece eşya ile ilişkimizden doğan değerler olarak teknik, duyularımızla ilgili ilişkilerden doğan değerler olarak sanat ve kavramlar ile ilgili değerler olarak düşünce değerleri meydana gelmektedir. Bunlar bilinçle çevrelendikleri için içkin değerlerdir.

Fakat bir insanın başka insanlarla, kişinin başka kişilikler arasındaki münasebetinden doğan değerler ise, insan kişiliklerine ait değerler olarak meydana çıkar. Bu değerler kişi değerlerinden ayrılır çünkü burada bilmeden çok inanma söz konusudur. “Ahmet’in iyi bir insan olduğunu biliyorum” derken, buradaki bilme “inanma” karşılığıdır. Ahlâk ve dinin değerleri böyledir (Ülken, 1965, s.6-7).

Sonuç

Değer üretme ve gerçekleştirmenin insani olduğu aşikârdır. Bütün değerlerimiz ve değerlendirmelerimizin gerçekleştiricisi olan “kişi”nin de bir değeri vardır. Kişi de kendini değerleri ile var eder. Kendini gerçekleştirme bu manada kişinin kendi değerini yaratmasıdır. Bu manada, ancak

kendini gerçekleştiren ve “kişi” değerine sahip olanlar değer yaratabilir.

Değerler bu yönüyle subjektiftir. Fakat değerlerin aynı zamanda kişiyi aşan yanı vardır. Bir kere, daha önce başka kişilerce gerçekleştirmiş, somutlaşmış ve kişinin kendini gerçekleştirmesine bir zemin teşkil eden değerler dünyası, bizim dışımızda nesnel olarak mevcuttur. Bu değerler, kişiler arası ilişkilerden doğan kültürel değerlerdir. Eğer değerlerin tarih ve kültürce belirlenen içerikleri, -çağın, kültürün ve hatta bireyin değerleri-üzerinde konuşuyor isek, şüphesiz ki hiçbir yaklaşım bizi değer relativizmden kurtaramaz. Fakat değerlerin, özellikle ahlaki değerlerin evrenselleştirilebilir bir zemini vardır. En azından Kant’ın vicdanın koşulsuz emri (kategorik imperatif) olarak formülleştiği şekliyle: *Öyle hareket et ki, hareketinin prensibi evrensel bir yasa olsun!* “Genel bir yasa olmasını isteyeceğin bir maksime göre eylemde bulun” (Kant, 1982, s.38).

İnsanın varlık olma şartı, ahlaki değerlerle gerçekleşir. Ahlaki değerleri mümkün kılan insani değerlerden söz etmek gerekmektedir. Eğer insani değerler olmasaydı, değerlerin ahlakiliği de mümkün olmazdı. İnsani değerleri değerler skalasının en üstüne yerleştirip, bu değerleri yaşayacak bir kişilik gelişimiyle –yani değerler eğitimi ile- relativizmden bir çıkış yolu görünmektedir.

Kaynakça

- Ellul, J. (1964). *The Tecnological Society*. (J. Wilkinson, Çev.), New York: Vintage Books.
- Hudson, W. D. (Ed.), (1969). *The is-ought question: A collection of papers on the central problem in moral philosophy*. Bristol: McMillian Comp.
- (1970). *Modern Moral Philosophy*. London: McMillian Press.
- Kant, I. (1982). *Ahlâk metafiziğinin temellendirilmesi*, (İ. Kuçuradi, Çev.), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Montefiore, A. (1971). Fact value and ideology. *British Analytical Philosophie*, B. Williams ve A. Montefiore, (Ed.), New York.
- Nalbantoğlu, H. Ü. (2002). Matematik Değerler Aslında Toplumsal-Estetik Değerler Midir? *Bilgi ve Değer, Bilgi ve Değer Sempozyumu Bildirileri*, Ş. Yalçın, (Ed.), Ankara: Vadi Yayınları.
- Soykan, Ö. N. (2003). *Araştırmalar II*. İstanbul: İnsancıl Yayınları.
- Stevenson, C. L. (1944). *Ethics and Language*, Yale University Press.
- Poyraz, H. (1995). *Dil ve ahlak*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Uygur, N. (1975). *Kuram eylem bağlamı*. İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1965). Değerler, kültür ve sanat. *İstanbul Teknik Üniversitesi Rektörlük Konferansları Serisi*, İstanbul.
- Werkmeister, W. H. (1959). *Bir Değer Teorisinin Ana Çizgileri* (6 Konferans), (A. T. Oflazoğlu, Çev.), İ. Ü. Edebiyat Fakültesi. İstanbul.
- Wittgenstein, L. (1985). *Tractatus logico philosophicus*, (O. Aruoba, Çev.), İstanbul: B. F. S. Yayınları.